

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

М.А.Козловець

СУЧАСНА КУЛЬТУРНА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ Й НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

У статті проаналізовано характерні особливості сучасної культурної глобалізації та її вплив на національну ідентичність; проведено зіставлення інтенсивності національної ідентифікації зі змінами в залученні до глобальних культурних явищ.

Зініційований Заходом процес глобалізації ставить людство перед якісно новими, справді глобальними, проблемами в економічному, соціальному, політичному, демографічному та культурному вимірах. Найбільш складний комплекс проблем, породжених глобалізацією, пов'язаний з інтенсифікацією взаємодії культурно-цивілізаційних комплексів. Глобалізація розмиває традиційні соціокультурні ідентичності, веде до зіткнення ціннісних систем, зумовлює болісні колізії свідомості. Нормою життя стає перехресна взаємодія різних цивілізацій, культурне розмаїття, еkleктичне поєднання стилів і смаків. Це може, з одного боку, розширити культурні обрії суспільства, посилити його дієздатність, збагатити палітру фарб буття, а з другого – підірвати його життєві сили, зумовлювати моральний занепад і деградацію [1, 23-72; 2].

Подальша глобалізація сучасного світу дедалі більше загострює проблему збереження культурної самобутності окремих етнічних спільнот, перспектив із національною ідентичністю, особливо для Української держави. Перед Україною й досі стоять проблеми національної ідентичності, подолання колоніальних ознак, здійснення та закріплення в громадян принципів національної самоідентифікації, що є основною передумовою формування української нації як політичного, державного, правового, міжнародного суб'єкта.

Наукова література, присвячена проблемам глобалізації, вражає своїм обсягом і широтою тем, що зачіпаються. Зарубіжні та вітчизняні вчені, зокрема Дж. Нейсбіт, Є. Тоффлер, С. Гантінгтон, Дж. Гелбрайт, Дж. Сорос, М. Кастельс, З. Бжезінський, Е. Гідденс, А. Етціоні, Д. Сміт Ентоні, Ж. Бодрійяр, П. Дракер, Ф. Фукуяма, М. Попович, В. Кувалдін, О. Панарін, В. Толстих, В. Стьопін, А. Вебер, О. Білоус, Ю. Павленко, А. Толстоухов, М. Кисельов та ін., розкрили сутнісні ознаки глобалізації, дослідили процеси й тенденції дії глобальних трансформацій та їхній вплив на міжнародні відносини й економіку, на суверенітет і долю сучасних національних держав, проаналізували екологічні виміри глобалізації.

<i>М.М.Стадник</i>	
ПІЗНАННЯ У БІБЛІЙНІЙ ТРАДИЦІЇ	101
<i>Л. Н.Богатая</i>	
ОБ ЭВОЛЮЦИИ ФИЛОСОФСКИХ КОНЦЕПТОВ	107
<i>І.Б.Починок</i>	
ПРОБЛЕМА НАУКОВОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ	115
<i>О. Д.Лаута</i>	
ПАРАДИГМАЛЬНІ КОНСТАНТИ КЛАСИЧНОГО ІДЕАЛУ РАЦІОНАЛЬНОСТІ	122
<i>В.Ю.Науменко</i>	
РАЦІОНАЛЬНІСТЬ/ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ ПІЗНАННЯ У СУЧАСНОМУ ПСИХОАНАЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ	128

ЕТИКА ТА ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

<i>В.М.Процишин</i>	
ЕТИКА В СТРУКТУРІ СУЧАСНОГО ФІЛОСОФСЬКО- ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ	135
<i>Г.Т.Гнатюк</i>	
ПРОБЛЕМА ДИСКУРСИВНОЇ ЕТИКИ У ФІЛОСОФІЇ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА	140
<i>Г. В. Охріменко</i>	
ЕТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ДОБРА ТА ЗЛА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ 16 СТ. (НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ ПРЕДСТАВНИКІВ ОСТРОЗЬКОГО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ОСЕРЕДКУ)	147
<i>О.П. Котовська</i>	
VITA CONTEMPORATIVA ET VITA ACTIVA В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ	153
НАШІ АВТОРИ	163

У контексті нашої теми на особливу увагу заслуговують праці А. Астаф'єва, І. Дзюби, Л. Губерського, М. Гумбогло, С. Кримського, В. Воронкової, Т. Воропай, М. Головатого, Л. Нагорної, П. Кононенка, М. Степико, Ю. Римаренка, М. Рябчука, С. Шамари, у яких ідеться про людину і культуру в сучасному глобалізованому світі, культурно-цивілізаційну самоідентифікацію. Роль етноконфесійних чинників і церкви в процесах самоідентифікації української нації дослідили А. Колодний, П. Яроцький, Є. Афонін, В. Єленський, С. Здіорук, В. Крисаченко, О. Ляшенко, С. Мітрякова, М. Розумний та ін.

Однак, вплив сучасної культурної глобалізації на формування національної ідентичності в українській суспільствознавчій літературі вивчено недостатньо. Зрозуміло, що ця тема – велике й багатопланове дослідження, яке неможливо подати в короткій статті. Тому ми ставимо за мету тільки означити в загальних рисах сутність сучасної культурної глобалізації та її вплив на процеси національної ідентичності, простежити основні вектори трансформації національних культур в умовах глобалізму та віднайти компенсаційні механізми протидії глобалістичним впливам.

Національна ідентифікація людини є процесом становлення, формування, рефлексії та підтримання політико-культурної визначеності певної нації. Вона містить у собі емоційні й раціональні, поведінкові нормативи, прийняті в певному соціумі. Індивіди будь-якого суспільства причетні до тієї чи іншої етнічної спільноти, „внутрішня правда” якої визначає їхнє ставлення до світу, ідентифікує їх у мовному, культурному, релігійному та інших аспектах, позначається на всьому їхньому житті. Грунтуючись на територіальному принципі, культурі, мові, релігії титульного етносу, який формує систему суспільних відносин за подобою свого ймовірного історичного коріння, та громадянських правах, національна ідентичність закріплюється груповими експектаціями, нормами й цінностями [3, 10-50; 4].

3-поміж усіх інших колективних ідентичностей національна ідентичність є найбільш інтеграційною (такою, що чітко „вписує” індивідів у ту чи іншу етнічну спільноту, оскільки здатна акумулювати в собі, скажімо, родові, релігійні, мовні особливості тощо), а відтак, ідентичністю найвищого рівня порівняно з іншими варіантами ідентичностей – соціальною, етнічною, етнокультурною, культурною тощо. На неї, ніби на своєрідну „матрицю” здатні накладатися інші компоненти, що виокремлюють індивідуальну автентичність [5, 217-221].

Найважливішим засобом, за допомогою якого індивіди й соціальні групи організовують і концептуалізують власну ідентичність у просторі й часі, є культура. Як механізм людської взаємодії національна культура допомагає людям жити у певному середовищі, зберігати єдність і цілісність свого

співтовариства у взаємовідносинах з іншими спільнотами, усвідомлювати свою відмінність та окремішність. Деструкція національної культури та зміна системи цінностей, у свою чергу, породжують таку проблему, як криза національної ідентичності. Власне, національна самодостатність культури є серцевиною ідентичності, а національно-культурне осереддя – оживляючим, стимулюючим струменем її збереження. Саме в культурі концентрується національна енергія, нереалізована у практичних сферах історичної діяльності.

Говорячи про особливості національної ідентифікації в умовах культурної глобалізації, слід насамперед визнати, що наприкінці ХХ століття відбулася низка кількісних і якісних змін щодо безпосередності й динаміки культурних взаємодій та комунікацій, ключовими елементами яких є:

1. У ХХ столітті прокотилася хвиля принципово нових технічних відкриттів у галузях комунікації, транспортування, що разом із вдосконаленням старих технологій уможливило створення діючих глобальних інфраструктур. Ці зміни відкрили шлях до потужної серії каналів зв'язку, що безперешкодно долають державні кордони, підвищують рівень комунікацій, доступних для кожного регіону або місцевості та радикально знижують вартість трансляції й транспортування. Розвиток інфраструктур комунікації не просто забезпечив поширення всесвітньої комунікації за рахунок національної; він полегшив зростання як національних форм зв'язку, так і транснаціональних культурних потоків.

2. Сучасна культурна глобалізація відрізняється від попередніх форм набагато вищою інтенсивністю практик, більшими масштабами та швидкістю поширення культур й культурного обміну, ніж у попередні роки, котрі як на національному, так і на міжнародному рівні стають інформаційно більш щільними. Таке зростання щільності інформації поєднується з появою іноземних знаків, символів та артефактів у межах національних економік і культур. Різко зросла роль маніпулювання символами й контролювання прикладного та стратегічного знання. Комунікація дедалі більше стає миттєвою.

3. Дуже важливо зазначити, що ці системи широко використовуються в царині підприємництва та комерційних зв'язків, а також у виробництві, передаванні та сприйнятті масової культури. Елітарні, високі культури, університетські та наукові культури, безпосередньо використовуючи ці технології та часом визначаючи їхній зміст, потопують у морі бізнесових інформаційних систем та комерціалізованої масової культури.

4. Стали іншими панівні форми культурної глобалізації. Якщо в колишніх імперських державах мережі осередків інтелектуалів і теократії були головними чинниками поширення культури, то в сучасному світі їхнє місце заступили потужні галузі індустрії разом із більшими потоками індивідів і груп. Мультинаціональні корпорації перебувають в епіцентрі цих взаємопов'язаних процесів, що, в свою чергу, неминуче призводить до поширення

технократичного мислення, речового фетишизму, зменшення вартісних цінностей особистості як такої, зокрема, людського життя, а також зменшення авторитету вже сформованих багатоміровою історією людства моральних норм та інститутів (сім'ї, родини, народу, нації тощо).

5. Швидко змінюється стратифікація культурної глобалізації. Якщо на початку доби європейського модерну культурні потоки попервах спрямовувалися із Заходу до решти світу згідно з політикою імперського панування, то в сучасному світі географія цих потоків є досить складною. Нині домінує потік культурної продукції з її образами, жанрами та змістом головним чином із США й деяких західних держав до решти країн Заходу та до більшості країн, що розвиваються. Разом з тим ці потоки почали рухатися і в зворотному напрямі, переважно в зв'язку з міграцією, а також через переміщення інших культурних форм із Півдня до Півночі та зі Сходу на Захід. Музика, національні страви, ідеї, вірування та література проникають у культури Заходу з Півдня та Сходу, утворюючи нові напрями культурних взаємозв'язків. Звісно, міра національного залучення кожної країни до глобальних і регіональних культурних потоків є неоднаковою.

6. Говорити сьогодні про глобалізацію означає розмірковувати з точки зору культурного дискурсу, в якому світ постає як сфера, що обертається в просторі. Ані форма, ані розміри, ані місце Землі у Всесвіті ніколи не уявлялися так, як сьогодні. Форми, в яких культури уявляли себе на тлі всеосяжного космосу – земного й небесного, – дуже відрізняються одна від одної. До часів європейського Просвітництва небагато культур уявляли світ як єдине ціле, а народи – як єдину людську спільноту, що стоїть вище будь-яких соціальних, духовних або біологічних відмінностей і поза ними. Саме з точки зору такого дискурсу ми можемо описати особливу форму глобалізації культури – появу й поширення ідей, вірувань про земну кулю та саме людство. Попри те, що більшість людей залишаються укоріненими в місцевій або національній культурі та у певній місцевості, для них стає дедалі важче жити культурно відокремленими від світу, в якому вони існують. Нові світи – це і нові ідентичності, де вже знайомі символи і традиції набувають нового значення й перспективи [6, 424-430].

7. Ще однією яскраво вираженою тенденцією сучасної культурної глобалізації є певне культурно-ментальне „усереднення”, нівелювання національних, мовних, релігійних, гендерних та інших індивідуальних особливостей – створення космополітичного індивіда, своєрідного „громадянина світу”. Причому домінантною сферою прояву такого індивіда виступає інформаційне середовище. Нерідко західні цінності подаються як „природні”, „універсальні”, „загальнолюдські”. Зазначимо, що нові („кREALІзовані”) культурні форми можуть не стирати розмаїття життєвих

варіантів, а надавати їм нових форм, які почасти інтегрують попередні. Є переконливі приклади того, як окремі суспільства плідно використовують нові медіа для того, аби відроджувати свою ідентичність – розповсюджувати власні традиції, передавати їх нащадкам. Навіть „мильні серіали”, перекладані рідною мовою, сприяють підсвідомому зростанню тяглості до неї.

Вестернізація перетворює насамперед „інструментальні компоненти культури: структуру матеріального споживання, способи інформації, економічні інститути, тип освіти, меншою мірою і далеко не скрізь – політичні інститути – і набагато менше її глибинні, екзистенціальні аспекти, „душу” – релігійну свідомість, структуру самосвідомості особи і міжлюдських відносин, життєві смисли” [7, 18].

Глобалізаційні процеси охоплюють, головним чином, сферу виробництва, економіки, комунікацій і науки. А в питаннях культури залишається фундаментальна диференціація людства. За всієї потужності інтеграційних процесів зберігається і навіть поглиблюється диференціація культур Заходу, Сходу, Півночі та Півдня. За наростанням глобалізації зберігається етнічний архіпелаг людства у сенсі культурної диференціації. Трасparentні кордони істотно змінюють конфігурацію міжкультурної взаємодії, національно-культурні спільноти набувають дедалі більше екстериторіальних ознак, на зміну внутрішній державній гомогенності приходить культурна гетерогенність.

Культурна глобалізація ставить питання про „герметичність”, непроникливість національної культури й ідентичності. Деяким державам внаслідок ізолюваного розташування, урядового контролю, браку ресурсів або досить потужної вітчизняної індустрії культури та глибоких традицій вдається значною мірою залишитися поза цією тенденцією. Наприклад, могутність індійської чи американської кіноіндустрії виявляється в тому, що вони продовжують панувати на більшості власних внутрішніх ринків; а могутність іранської держави та культурна гегемонія ісламу є запорукою того, що внутрішнє споживання продуктів культури передбачає передусім вітчизняне їх виробництво.

Саме на тлі глобалізаційних процесів та конфліктів культурних інтересів сьогодні формуються потужні культурно-цивілізаційні платформи, які після остаточної руйнації моделі двох ідеологічних блоків – комуністичного й капіталістичного – створять нову систему глобальних балансів. Національні держави, в їхньому класичному розумінні, сьогодні вже не в змозі повною мірою забезпечити власний культурний суверенітет. Адже 100-150 років тому вони будувалися на фундаменті суто етнічності (мова – культура – територія), натомість зараз цю роль виконує складний синтез політичних, економічних, ціннісних, культурних, ментальних, інформаційних та інших засад. Тож цілком

імовірно, що XXI століття в історії людства стане добою конкуренції ідентичностей, або культурно-цивілізаційних платформ.

Процеси глобалізації та уніфікації спричинили до пошуку нових форм ідентичності. Так, Європейський Союз сьогодні намагається впроваджувати інтегральну модель ідентичності – європейці. Тобто нову мультикультурну ідентичність, яка базуватиметься на толерантності до всіх меншин, передусім культурних. Результатами такого пошуку стали певні суперечності між європейською ідентичністю та ідентичністю країн-членів ЄС. Почали виникати такі нові форми вираження власної ідентичності, як „берлінець”, „парижанин”, „бретонець” та інші. Однак, традиційні ідентичності та національні держави виказують спротив таким національно й культурно невизначеним дефініціям та процесам глобалізації. Більше того, деякими державами були прийняті закони, спрямовані на захист власної традиційної культури та ідентичності. Те найкраще, чого досягли упродовж останніх десятиліть невинних зусиль у межах Євросоюзу (попри певні прорахунки й географічні непорозуміння), – це відчуття спільної історії та культурної спадщини, а також наявність впливових транснаціональних установ й організацій [8, 9].

Історія знає й інші приклади наднаціональних ідентичностей. Один з яких – створення радянської суперідентичності на основі класового інтересу. Цей проект, по суті, нівелював усе національне, точніше, відтворював його в бутафорських і нежиттєздатних формах. Як відомо, експеримент не вдався. При цьому саме ігнорування „національного” стало причиною фіаско моделі „homo soveticus” та подальшого відтворення на пострадянському просторі низки самостійних національних ідентичностей.

За останні десятиліття ми стали свідками значної зміни національних ідентичностей на пострадянському просторі. Після втрати радянської ідентичності кожна держава, так само як і особа всередині цього простору, намагалася відновити баланс та знайти підґрунтя для нової ідентичності. Ще нагальнішою проблема формування національної ідентичності та трансформації попередніх усталених ідентичностей є для українського суспільства. Якщо більшість європейських націй пройшла шлях утвердження своєї національної ідентичності у XVIII або XIX століттях, то українцям незрівняно складніше повторювати цей шлях наприкінці XX – початку XXI століть, в період інтеграційного форсажу, у безмежному просторі глобальних викликів й імперативів.

За всієї необхідності включення до світової спільноти, врахування інтеграційних процесів в економіці та виробництві, як слушно зауважує С.Кримський, „найважливішим засобом збереження національної самоідентифікації є розвиток культури. Бо саме культура розвиває особистість

людини, формує людей, нові покоління. І в напрямі саме культури проходить головна магістраль національної ідентифікації. Звичайно, велике значення має державний чинник – національний суверенітет, національна політика, але ці питання наразі починають поступатися культурним процесам” [10, 4].

Сучасна соціокультурна ситуація в Україні характеризується її включеністю у глобалізаційні процеси. Глобалізація не може трактуватися тільки як інтеграція в транснаціональні економічні, фінансові, політичні системи, де ми, зрозуміло, не маємо шансів бути в авангарді. Проте навіть у тому економічному, фінансовому, політичному просторі треба бути інтелектуально забезпеченим, духовно сильним і мати міцну культурну основу. Без них наше суспільство взагалі не буде мати перспектив.

Але весь парадокс ситуації у тому й полягає, що у суспільствах, які не пройшли через повноцінний період національного саморозвитку, але „втягнуті” у процеси глобалізації, соціального перепроєктування, ліберальна „політична нація” з її громадянською самосвідомістю, державницьким патріотизмом й активною індивідуальною позицією може виявитися ще більш руйнівним способом самоорганізації, ніж попередня „етнонація”.

Первісне бажання захистити досягнуте, відродити й зберегти – цілком природне, бо іншого на старті просто не було. У результаті грубий інтравертивний підхід до власної долі (обгородимося, побудуємо державу – й інтегруємося у світову співдружність народів) на практиці виявився ще більш руйнівним, ніж попередня „совєтизація” України у межах Росії-СРСР. Доказів скільки завгодно, адже вони лежать на поверхні: дискредитація етнокультурної традиції як „шароварної культури”, занепад сучасної літератури, вестернізація „покоління незалежності”, не говорячи про сумний стан гуманітарної освіти на рівні середньої школи і колапс „мовної проблеми”. Етнографічні традиції і цінності української культури значною мірою не відповідають динамічному, урбаністичному сьогоденню, часто не знаходять відгуку серед молодих українців, що породжує дилему: або модернізація суспільства і культури, або нівелювання нації. Лібералізації змісту та форм дозвільної діяльності, відхід від жорстко централізованої системи моноідеологічних цінностей, супроводжуються спробами створити нові ідеологічні „універсалії”, абсолютизацією нових „антицінностей” всупереч минулим. Накладені на традиційний український комплекс меншовартості, ці не найкращі зразки масової культури породжують споживацькі установки населення щодо культури, „розмивають” малотривке національне начало в ній, загрожують сформувати покоління, байдуже до проблем своєї країни і народу.

Але головна біда полягає в тому, що більшість українських громадян – маргінальні люди, які „вирощені” на так званій радянській культурі, тоді як повинна превалювати національна культура, національна духовна традиція як

базова основа сприйняття, набуття культури європейської, світової. Звідси й поширене ігнорування української мови, страх чи небажання виявити свої національні почуття, гордість, честь. Маргінальність – це приреченість на вторинність, на втрату свого цивілізаційного обличчя.

Наша країна знаходиться на перехресті кількох цивілізаційних конгломератів. А це означає, що Україна неминуче опиняється в зоні перетину їх інтересів і стає об'єктом активного політичного, економічного, інформаційного й культурного впливу з боку провідних цивілізаційних співтовариств, які зацікавлені в розширенні ареалів свого впливу. Чи готові ми сьогодні після десятиліть закритості зразу відкритися світові? І як відкритися? Яка наша готовність до діалогічних „зіткнень” із західною цивілізацією, з цим навальним інформаційним вторгненням у нашу свідомість?

Причетність до глобального процесу обміну між культурами вимагає активізації культурного діалогу, процесу структурування системи: світ – Україна – світ. Не можна погодитись з твердженням деяких політиків і культурологів, що українцям немає що продемонструвати світові, крім фольклору. Ми володіємо унікальним духовно-культурним потенціалом, маємо традиційні духовно-культурні „запаси” і можливості, щоб сформувати українську цивілізацію як соціокультурний організм, як суспільство, яке буде цікаве світу. Проблема полягає в тому, що у нас брак фінансово потужних механізмів трансляції наших культурних цінностей у світ. До того ж багато діячів української культури і дотепер вважають, що культурне відродження – це лише повернення до спадщини минулого, і виявляють дивну апатію та пасивність щодо розвитку її нових форм й напрямків, без чого культура немислима. А малооригінальна культура не може чогось запропонувати іншим і приречена на пасивну роль у духовній взаємодії світових культур, на запозичення і наслідування.

Очевидно, що для успішної реалізації цього завдання необхідне застосування принципово нових технологій управління гуманітарним середовищем, які повинні сприяти формуванню і захисту національної, політичної, гуманітарної, культурної та інформаційної ідентичності України. Потрібна цілеспрямована культурна політика, система національних цінностей та пріоритетів, ідеологічних координат й орієнтирів: куди ми йдемо і що хочемо здобути в цьому світі. Потрібна концепція гуманітарного розвитку України як пріоритет політики держави.

Власним досвідом за роки незалежності ми довели, що у межах нового світу сором'язлива захисна позиція, яку займають нації-держави, прирікає їх на другорядну роль у чужих програмах розвитку. Беззаперечно „надійною альтернативою нинішньому нігілістичному тискові на українську культуру може бути лише той стан суспільства, коли воно ідентифікує себе з нею, коли

усвідомить її як узагальнене вираження творчих зусиль українського народу, його осягів у світорозумінні, релігії, моралі, художньому мисленні, науці й філософії. І водночас – як спосіб самореалізації української людини з усіма особливостями її психіки, темпераменту, творчої уяви – її спосіб бути українцем і бути індивідуальністю в сучасному світі” [11, 7].

Отже, стратегічно майбутнє України в контексті глобалізаційних процесів буде стимулюватися і визначатися насамперед такими чинниками, як: а) збереження її культурного архетипу і статусу в єдності із формуванням нової національно-політичної ідентичності й ментальності; б) всебічною підтримкою освіти, науки, культури; в) здатністю і готовністю України, розв'язуючи свої локальні, національні проблеми, адекватно відповідати на виклики глобалізації.

Література

1. Толстых В.И. Глобализация в социокультурном измерении // Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 23-72.
2. Людина і культура в умовах глобалізації // Збірник наукових статей. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2003. – 400 с.
3. Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність / Переклад з англ. П. Тарашука. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
4. Ідентичність у сучасному соціумі // Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, ЛТД”, 2006. – 402 с.
5. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С.Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. – 632 с.
6. Гелл Д., МакГрю Е., Голдблатт Д., Пerratон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура. Пер. з англ. Передне слово Ю. Павленка. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
7. Кувалдин В.Б. Глобализация и рождение мегаобщества // Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 3-23.
8. Leonard M. Making Europe Popular: The Search for European Identity. – London: Demos, 1998.
9. Reif K. “Cultural convergence and cultural diversity as factors in European Identity”, in Garcia. 1993.
10. Кримський С. Як Україні зберегти свою ідентичність та одночасно не закритися від іншого світу? // День. – 2000. – 11 жовтня. – С.4.
11. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього // Урядовий кур'єр. – 2002. – 18 січня. – С.7.